

*Патлачук В. Н.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії, історії права і держави та конституційного права
Університету державної фіскальної служби України*

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕЛІГІЙНИХ ПИТАНЬ У ПОЛЬСЬКИХ КОНСТИТУЦІЯХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті розглянуто правове регулювання релігійних питань у Конституції Польської Республіки 1921 р. та Конституції Польської Республіки 1935 р. Встановлено, що в довоєнний період католицька церква в Польщі мала особливий статус, виконувала певні суспільні, а іноді й державні функції, зокрема католицька церква здійснювала реєстрацію новонароджених та смертей, шлюбів, а під її патронатом діяла значна кількість громадських організацій. Суспільно-політичне життя країни також мало чітко виражену конфесійну спрямованість, оскільки релігійні символи та атрибути були обов'язковим елементом державних установ, судів тощо.

Розгляд змісту польських конституцій, прийнятих у ХХ ст., показує особливе значення Конституції 1921 р., оскільки її прийняття ознаменувало перехід країни від воєнного до мирного стану, що супроводжувалося процесом становлення Польської держави та розвитком конституціоналізму, забезпеченням законності та правопорядку. Показано, що до змісту Конституції 1921 р. ввійшов значний обсяг матеріалу, присвячений релігійним питанням, які гарантували свободу совісті та релігії. Незважаючи на гарантування незалежності релігійним об'єднанням, визнаним державою, у ст. 114 чітко зазначалося, що римо-католицька церква мала пріоритетне значення серед інших конфесій, оскільки була релігією переважної більшості нації, при цьому дана обставина становила певні обмеження релігійної свободи в країні. У тексті Основного Закону 1935 р. релігійним питанням було виділено дуже обмежений обсяг матеріалу, також у ній був реалізований інший підхід до вирішення релігійних питань у порівнянні з Конституцією 1921 р. Так, у ній не вказувалося на статус римо-католицької релігії, яка завжди була основною для населення Польщі, не згадувалися права інших релігійних конфесій, кількість яких суттєво не змінилася в порівнянні із ситуацією, яка була у 20-х роках минулого століття. Спільною рисою двох конституцій була відсутність положень стосовно відділення церкви від держави, що слугувало підставою підтримки нею римо-католицької церкви.

Незважаючи на наявність релігійних положень у змісті конституцій 1921 та 1935 рр., польська влада проводила антиконституційну політику по відношенню до українців шляхом закриття та передачі православних храмів католикам та створенням нової унії. Така політика не отримала підтримки українського населення, яке чинило спротив діям влади, захищало власні храми та зверталося до судів з позовами про відновлення права власності на ці будівлі.

Ключові слова: Конституція Польської Республіки 1921 р., Конституція Польської Республіки 1935 р., релігійні права, римо-католицька церква, свобода совісті та релігії, українське населення, політика колонізації.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження пов'язана з тим, що свобода совісті та релігії відноситься до особистих прав, визнання якої гарантується конституційними нормами. Цю категорію необхідно розглядати як фундаментальну цінність, яка зафіксована в конституціях та правових системах сучасних демократичних країн, а її розуміння залежить від особливостей національного конституційного устрою. Існують також інші фактори, які впливають на зміст свободи совісті та релігії, що пов'язано з правом будь-якої особи мати власний світогляд. У польському суспільстві релігійні питання традиційно займають значне місце і є важливим елементом культурної спадщини. Для багатьох поляків релігія – найбільш авторитетне джерело у встановленні та обґрунтуванні моральних цінностей і норм. Виходячи з цього, доцільно розглянути досвід регулювання релігійних питань, накопичений у Польщі протягом першої половини ХХ ст.

Аналіз публікацій показує, що місце релігії в польських конституціях різних періодів державотворення розглядалося багатьма польськими дослідниками, серед яких Т. Бах, О. Галуб, Я. Дьобек-Романський, К. Криштофек, Я. Матвеюк, А. Роговська, Л. Фейдаш, С. Цедула, Р. Чекальський та ін. Окремі аспекти конфесійних відносин у Польщі в той історичний період досліджувалися у працях Я. Волинського, О. Лотоцького, А. Річинського, М. Чубатого, І. Шимановича та ін. У сучасній вітчизняній науці майже відсутні такі дослідження, їх фрагментарно розглядали С. Булавіна, Ю.В. Крамар, М.М. Палінчак, О.В. Шуба та ін. Враховуючи підвищення інтересу українського суспільства до релігійних питань, представляє інтерес досвід зарубіжних країн, зокрема Польщі, в розбудові державної релігійної політики.

Метою статті є розгляд правового регулювання релігійних питань у польських конституціях 1921 та 1935 років.

Вклад основного матеріалу дослідження необхідно розпочати з визначення важливих етапів розвитку свободи віросповідання та релігійної терпимості. Визначальною історичною подією, яка вплинула на розуміння свободи віри як природного права людини, став рух Реформації, пов'язаний з іменами таких релігійних діячів того часу, як М. Лютер, Ж. Кальвін. Уперше принцип релігійної свободи був уключений до змісту правового акта в 1644 р., коли англійські колонії в Північній Америці – Провіденс, Портсмут і Ньюпорт – об'єдналися в колонію Провіденс, у зв'язку з чим англійський парламент прийняв хартію про визнання законів її самоврядування, які передбачали серед іншого свободу віросповідання. Ідея релігійного плюралізму була закріплена ще в одному важливому документі того часу – Основному закону Пенсільванії 1682 р., в якому також проголошувався принцип відділення релігійних об'єднань від держави.

Як зазначає Т.П. Мінченко, «подальшими джерелами релігійної свободи в європейській культурі стали ідеї англійських та французьких філософів XVII–XVIII ст., насамперед Дж. Локка, Дж. Мільтона, Ф. Вольтера, Ш. Монтеск'є, ідеї раціоналізму та юридичного позитивізму [1, с. 36]. Реалізація цих ідей на конституційному рівні вперше знайшла відображення в Конституції США 1787 р. та Білі про права 1791 р. Свобода совісті стала остаточно окремою свободою після прийняття Загальної декларації прав людини ООН від 10 грудня 1948 р., в якій у ст. 18 проголошено, що «кожна людина має право на свободу думки, совісті й релігії, що включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в ученні, богослужінні й виконанні релігійних та ритуальних обрядів». На зміст польських конституцій 1921 та 1935 років суттєво вплинув зміст енциклік Папи Пія XI (1857–1939), в яких була сформована ідея соціальної справедливості та переорієнтації поняття гідності в католицькій політичній доктрині. Як вказує О.В. Гришук, ідея людської гідності має тривалу історію в європейській релігійній думці, тому ця доктрина стала важливим інструментом, що проклав шлях даному поняттю до конституційної практики [2, с. 142–143].

У довоєнний період католицька церква в Польщі мала особливий статус, виконувала певні суспільні функції, а іноді й державні, зокрема католицька церква здійснювала реєстрацію новонароджених та смертей, шлюбів, а під її патронатом діяла значна кількість громадських організацій. Суспільно-політичне життя країни також мало чітко виражену конфесійну спрямованість, оскільки релігійні символи та атрибути були обов'язковим елементом державних установ, судів тощо. Ця обставина знайшла відображення в тому, що для президентів країни встановлювалася обов'язкова релігійна присяга, яка приймалася на засіданні Сейму. Держава фінансувала римо-католицьку церкву, а землі, якими володіли релігійні установи, звільнювалися від податків. Як вказують М.М. Палінчак та О.В. Шуба, значний релігійний політичний вплив на довоєнну Польщу здійснював Ватикан, з яким у 1925 р. урядом країни було укладено конкордат, що призвело до значного розширення повноважень католицької церкви [3, с. 269–270].

Конституція Республіки Польща 1921 р. Розгляд змісту польських конституцій, прийнятих у XX ст., показує особливе значення Конституції 1921 р, оскільки її прийняття означувало перехід країни від воєнного до мирного стану, що супроводжувалося процесом становлення Польської держави та розвитком конституціоналізму, забезпеченням законності та правопорядку. Під час розгляду основних положень Конституції 1921 р. необхідно звернути увагу на етнічний склад населення тогочасної Польщі. Так, за переписом 1921 р. населення Польщі становило 27 млн 177 тис. жителів, з яких: поляків – 69%, українців – понад 14%, євреїв – 7,8%, білорусів – 3,9%, німців – 3,8%, менших етнічних груп – понад 1%. При цьому 75% населення Польщі сповідувало римо-католицьку релігію, 11,2% були греко-католиками, 10,5% – православними, 3,7% сповідували євангельсько-авгсбурзьку віру. Ця обставина значно вплинула на внутрішню ситуацію в країні та на формування національної політики, що знайшло відображення в змісті Конституції 1921 р. [4].

Релігійним питанням було присвячено сім статей – ст. 110–116, які складаються із 1636 знаків, при цьому загаль-

ний зміст конституції містив 126 статей та 31 905 знаків, тобто на релігійні правовідносини припадає 5,2% загальної кількості матеріалу. Так, згідно зі ст. 110 польські громадяни, які належали до релігійних меншин, мали право надавати кошти благодійним, релігійним, допоміжним та освітнім центрам, а також контролювати їх витрати. При цьому закон гарантував право віруючих здійснювати релігійні обряди відповідно до правил та конфесійних особливостей. Виходячи з цих положень, представники православної, іудейської, реформістської церков, до яких відносилася значна частина населення тогочасної Польщі, отримували ті ж самі права, як і представники римо-католицької конфесії.

Особливо важливе значення у вирішенні цього питання мала ст. 111, яка гарантувала всім громадянам Польщі свободу совісті та сповіді. При цьому в її змісті вказувалося, що громадянин Польської Республіки не може бути обмежений у будь-яких сферах суспільно-політичного життя через його релігійні переконання та релігійні переконання інших громадян, також гарантувався захист від обмежень за релігійні переконання. Вказувалося, що всі мешканці Польщі мають право вільно поклонятися та дотримуватися правил своєї релігії чи обрядів, як приватно, так і публічно, за умов, що це не може завдавати шкоду громадському порядку або суспільній моралі. Одночасно з цим у ст. 112 вказувалося, що ніхто не може бути примушений дотримуватися релігійних положень, брати участь у релігійній діяльності або бути членом релігійних організацій, при цьому ніхто не мав права ухилитися від виконання державних обов'язків через релігійні переконання. Порядок діяльності релігійних організацій регламентувався ст. 113 Конституції 1921 р., яка визначала право всіх конфесій вирішувати свої внутрішні справи самостійно, володіти власністю у вигляді рухомого та нерухомого майна, розпоряджатися ним, користуватися фондами, коштами. При цьому в її змісті вказувалося, що вирішення цих питань не може вступати в протиріччя із законами Польської держави.

Незважаючи на гарантування незалежності релігійним об'єднанням, визнаним державою, у ст. 114 чітко зазначалося, що римо-католицька церква мала пріоритетне значення серед інших конфесій, оскільки була релігією переважної більшості нації, при цьому дана обставина становила певні обмеження релігійної свободи в країні. Одночасно із цим вказувалося, що римо-католицька церква самостійно вирішує питання своєї діяльності, а її правовий стан визначається на підставі Конкордату з Папою Римським, який підлягає ратифікації Сеймом. Таким чином, згідно з положеннями цієї статті римо-католицька церква фактично являлася панівною релігією, а її інтереси захищалися державою.

Порядок діяльності релігійних об'єднань та меншин знайшов відображення у ст. 115, в якій вказувалося, що вони функціонують на підставі власних правил, що не повинні суперечити чинному законодавству. Інтерес викликає наявність ст. 116, згідно з якою держава мала право відмовити у визнанні діючим або новим конфесіям, якщо їхні статuti суперечили громадському порядку або суспільній моралі.

Конституція Польської Республіки 1935 р. складалася з 81-ї статті загальною кількістю 32 326 знаків, з яких три статті присвячувалися релігійним питанням. Розгляд цього питання необхідно розпочати з наведення даних загального перепису населення Польщі, що відбувся у 1931 р., згідно

з яким чисельність населення країни становила приблизно 32 млн 108 тис. осіб, з яких: поляків – 21,9 млн осіб, або 68,9% від усього населення; українців – 3 млн 222 тис., або 10%; євреїв – 2 млн 489 тис., або 7,8%; росіян – 1 млн 219 тис., або 3,8%; білорусів – 990 тис., або 3,1%, а також литовців, чехів, німців та ін., що дає уявлення про релігійний склад мешканців цієї країни.

У тексті Основного Закону 1935 р. релігійним питанням було виділено дуже обмежений обсяг матеріалу. Так, у ст. 2, присвяченій обов'язкам Президента Республіки, вказувалося, що на цій посадовій особі лежить відповідальність перед Богом за долю держави. У свою чергу ст. 5 зазначала, що держава забезпечує свободу совісті, слова й об'єднань, тобто визнавалася можливість сповідання населенням будь-якої релігії. Згідно зі ст. 19 у змісті присяги, яку складає Президент під час вступу на цю посаду в Сеймі, вказувалося на його відповідальність перед Богом, Святою Трійцею за збереження держави, необхідності виконувати Конституцію і поважати права всіх громадян. Одночасно з цим в останньому реченні присяги містилися декларативні положення відносно того, що «допомогати Президенту виконувати свої обов'язки буде Господь Бог та святі муки його Сина» [5].

Розгляд змісту цих статей показує, що в Конституції 1935 р. був реалізований інший підхід до вирішення релігійних питань у порівнянні з Конституцією 1921 р. Так, у ній не вказувалося на статус римо-католицької релігії, яка завжди була основною для населення Польщі, не згадувалися права інших релігійних конфесій, кількість яких суттєво не змінилася в порівнянні із ситуацією, яка була у 20-х роках минулого століття. Спільною рисою двох конституцій була відсутність положень стосовно відділення церкви від держави, що слугувало підставою підтримки нею римо-католицької церкви.

Незважаючи на прийняття конституцій 1921 та 1935 років, які гарантували право віруючих на збереження своїх конфесій, польська влада проводила цілеспрямовану політику стосовно колонізації українських земель. Важлива роль у конфесійній політиці уряду на цих територіях відводився римо-католицькій церкві. Так, у 20–30-х роках поширилися практика повернення католикам культових споруд та майна, переданих російською владою Православній церкві в період після поділів Польщі. Правовою основою такої політики стало розпорядження Комісара східних земель від 7 жовтня 1919 р., на підставі якого в східних воєводствах Польщі у православних було відібрано 400 храмів. Іншим шляхом колонізації українців стали судові позови, що спричинило великі заворушення серед православного населення Польщі. Як зазначає О.В. Гришук, «почуття власної гідності створює в душі найбільш потужний стимул до права і правопорядку, що зумовлюються одночасно, як правило, живою релігійністю» [2, с. 34]. З метою посилення антиукраїнської політики польська влада почала закривати православні собори у великих українських містах. Наприклад, було здійснено спробу закрити православний Свято-Миколаївський собор у Кременці та Свято-Троїцький собор у Луцьку, при цьому православна парафія володіла цими соборами протягом кількох століть. Як вказує І. Пилипів, польська влада притягнула до суду 24 українських селян на підставі того, що в червні 1925 р. православні захищали храм у селі Убровичі Грубешівського повіту, в результаті чого відбулася сутичка. На захист православних став митрополит А. Шептицький, який в інтерв'ю щоденнику

«Dzien Polcki» заявив, що «коли мав би хто претензію до бувших уніатських церков, то виключно тільки греко-католицька церква, а ніяким правом церква латинського обряду, яка не була ніколи їх власницею <...> Греко-католицькі духовні кола не візьмуть у тій ревіндикації ніякої участі» [6, с. 255]. Під цим терміном розумілася передача православних храмів римо-католицькій церкві без розгляду того, хто їх будував та врахування релігійних переконань населення. З метою протидії такій політиці за ініціативою А. Шептицького було скликано греко-католицький з'їзд із клопотання стосовно збереження церков православного обряду на тих землях Польщі, де мешкають православні. Прийняття Конституції 1935 р. не змінило таку політику польської влади стосовно українців та православних храмів. За даними І. Пилипіва, впродовж 1937–1938 рр. польська влада ліквідувала приблизно 200 православних церков, які були передані римо-католикам [6, с. 255]. На підставі конституції 1921 р. українська громадськість активізувала діяльність, для чого було створено Галицьку православну місію, яка протягом 1925–1928 рр. повернула у православ'я майже 40 сіл, в яких мешкало приблизно 50 тис. українців.

Одночасно з цим у період після прийняття Конституції 1935 р. почався процес будівництва костельів на Волині, який польська влада вважала справою першорядного значення, оскільки нові храми мали стати польськими осередками на українських землях. Як вказує Ю.В. Крамар, з метою «посилення асиміляції українського православного населення римо-католицька церква розгорнула в міжвоєнний період діяльність, спрямовану на запровадження серед православних вірян так званої нової унії у формі католицизму східнослов'янського обряду [7, с. 32]. Автором цієї доктрини був Підляський римо-католицький єпископ Пшездзєцький, який вважав, що за її допомогою можна повернути православних до католицизму. Цю ініціативу було схвалено у 1923 р. Папою Пієм XI, який видав спеціальне послання до нових католиків. Незважаючи на цю обставину, українське населення дуже іронічно відносилось до таких священнослужителів, яких називали «перельотами», та не пускало дітей на їхні богослужіння.

Загалом, така політика не отримала підтримки українського населення, кількість таких віруючих становила лише 16 504, їм належало 22 церкви, 25 осіб «білого» та 7 «чорного» духовенства, при цьому за даними перепису в цей період на Волині мешкало 1 млн 238 тис. українців. Ця обставина підтверджує тезу М.І. Костомарова щодо специфіки релігійності українців, який зазначав, що за будь-яких обставин український народ зберігатиме свою релігійну спадщину як одну з найголовніших ознак своєї народності.

Висновки. Підводячи підсумок цього дослідження, необхідно зазначити:

1. До змісту Конституції 1921 р. ввійшло сім статей, що становить 5,2% від загальної кількості матеріалу. Так, у конституційних нормах, присвячених релігійним питанням, усьому населенню Польщі гарантувалася свобода совісті та релігії, право здійснювати релігійні обряди відповідно до конфесійних особливостей.

2. У змісті Конституції 1935 р. знайшов відображення інший підхід, згідно з яким релігійним питанням було приділено незначний обсяг матеріалу – 1,2% і відсутності гарантій з боку держави стосовно свободи совісті та віросповідання.

3. Незважаючи на наявність релігійних положень у змісті конституцій 1921 та 1935 рр., польська влада проводила анти-конституційну політику по відношенню до українців шляхом закриття та передачі православних храмів католикам та створенням нової унії. Така політика не отримала підтримки українського населення, яке чинило спротив таким діям влади, захищало власні храми та зверталось до судів із позовами про відновлення права власності на такі будівлі.

Література:

1. Минченко Т.П. Европейская концепция религиозной свободы и свободы совести: идеологические источники и законодательное закрепление. *Вестник Томского государственного университета*. 2010. № 333 (апрель). С. 36–43.
2. Гришук О.В. Філософія конституційних цінностей : монографія. Київ : Компанія ВАІТЕ, 2019. 416 с.
3. Палінчак М.М., Шуба О.В. Політико-правові засади державно-церковних відносин у Польщі. *Суспільно-політичні процеси*. 2017. Вип. 2–3. С. 268–282.
4. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej : Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19210440267/O/D19210267.pdf> (дата звернення: 15.04.2021).
5. Konstytucja polska : z dnia 23 kwietnia 1935 roku. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19350300227/O/D19350227.pdf> (дата звернення: 15.04.2021).
6. Пилипів І. До питання про міжконфесійні взаємини «великих» церков у II Речі Посполитій. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвід. зб. наук. пр. 2007. Вип. 16 (2). С. 252–260.
7. Крамар Ю.В. Національно-культурна та релігійна політика урядів Польщі на Волині (1921–1939 рр.) : автореф. дис. ... д-ра історик. наук. : 07.02.00. Львів, 2015. 44 с.

Patlachuk V. Legal regulation of religious issues in the Polish constitutions of the first half of the twentieth century

Summary. The article deals with the legal regulation of religious issues in the Constitution of the Polish Republic of 1921 and the Constitution of the Polish Republic of 1935. It was established that in the pre-war period, the Catholic Church in Poland had a special status, performing certain social, and sometimes state functions, in particular, the Catholic Church carried out Registration of newborns and deaths, marriages, and under its patronage acted a significant number

of public organizations. The socio-political life of the country also has a clearly defined confessional orientation, since religious symbols and attributes were a mandatory element of state institutions, courts, etc.

Consideration of the content of Polish constitutions adopted in the twentieth century, shows a special importance of the Constitution of 1921, since its adoption marked the transition of the country from military to a peaceful state, which was accompanied by the process of becoming a Polish state and the development of constitutionalism, ensuring legality and law enforcement. It is shown that the content of the Constitution of 1921 entered a significant amount of material devoted to religious issues guaranteed freedom of conscience and religion. Despite the guarantee of independence with a religious association, a recognized state, in Art. 114 It clearly stated that the Roman Catholic Church had a priority value among other denominations, since it was a religion of the overwhelming majority of the nation, while this circumstance amounted to certain restrictions on religious freedom in the country. In the text of the Basic Law of 1935, a very limited amount of material was allocated, a very limited amount of material was allocated, and another approach to the solution of religious issues compared with the Constitution of 1921 so, it was not indicated on the status of a Roman Catholic religion, which has always been The main for the Polish population was not mentioned by the rights of other religious denominations, the number of which has not changed significantly compared to the situation that was in the 20's last century. The joint feature of the two constitutions was the lack of provisions regarding the department of the Church from the state, which served as the basis of the support of the Roman Catholic Church.

Despite the existence of religious provisions in the content of the Constitutions of 1921 and 1935, the Polish authorities conducted an anti-constitutional policy towards Ukrainians through the closure and transfer of Orthodox churches by Catholics and the creation of a new Union. Such a policy did not support the Ukrainian population that resembled such actions by government, defended its own temples and appealed to the courts with lawsuits on the restoration of ownership of such buildings.

Key words: Constitution of the Polish Republic of 1921, Constitution of the Polish Republic of 1935, religious rights, Roman Catholic Church, freedom of conscience and religion, Ukrainian population, politics of politics.